

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Аліна Зуйковська

МОБІЛІЗАЦІЯ МАСОВОЇ АКТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН У КОНТЕКСТІ ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

Стаття присвячена аналізу масових політичних акцій, що відбулися в Україні за двадцять останніх років. Дослідження, проведене на основі контент- і івент-аналізу, було спрямоване на виявлення мети, методів і результатів політичних акцій, які мали масовий характер. Автором було виявлено три типи політичних кампаній, розгортання яких супроводжувалося залученням масової участі громадян.

Ключові слова: масові політичні акції, протести, політичні кампанії, політична участь.

Alina Zuikovska. Mass political actions in Ukraine. Mass political actions that took place in Ukraine for the past twenty years are analyzed in the article. The case-study research based on content and event analysis reveals the goals, means and results of the political actions with mass participation. As a result the author discussed three types of political campaigns that were accompanied by mass participation of citizens.

Key words: mass political actions, protests, political campaigns, political participation.

Масові політичні акції стали невід’ємною складовою сучасної української політики. Як інструмент політичного тиску на органи державної влади масові політичні акції – конвенційні і неконвенційні, протестні і мирно-демонстраційні, у вигляді пікетів, страйків, мітингів, демонстрацій, маршів, наметових містечок – використовувалися різними соціальними і політичними акторами для відстоювання своїх інтересів.

Розробники теорії колективної дії стверджують, що учасниками масових політичних акцій стають люди із загостреним відчуттям нерівності і несправедливості, пригнічені усвідомленням, що внесок, який вони роблять до системи розподілу суспільних благ, значно перевищує вигоди, які вони одержують у результаті [1, с. 178]. Оскільки держава призначена дбати про інтереси суспільства і, взявши на себе відповідні зобов'язання, надає громадянам конкретні суспільні блага, то у випадку неефективного здійснення нею цієї функції (суспільні блага можуть надаватися у недостатній кількості або з низькою якістю) суспільство реагує масовими виступами на недоліки системи державного управління. Тобто громадяни, чий інтереси і права були утиснуті, використавши нерадикальні інструменти впливу на органи державної влади (запити, петиції, скарги тощо), конвертують своє незадоволення у протестну політичну поведінку.

Дослідження масових політичних акцій в Україні було спрямовано на з'ясування відповідей на такі питання: у чому полягала мета і на здобуття якого суспільного блага спрямована масова акція, наскільки ефективною вона виявилася з точки зору досягнення артикульованих вимог і що було здобуто внаслідок її проведення.

Ураховуючи методологічні складнощі у визначенні масштабів масових політичних акцій, що пов'язані з низьким рівнем валідності даних про кількість учасників акцій (відмінність даних про «очікувану» і «реальну» кількість учасників масового заходу в повідомленнях управлінь внутрішніх справ, організацій-ініціаторів акції, ЗМІ), відбір кейсів для аналізу здійснювався на основі синхронного (у межах тижня) відображення у повідомленнях всеукраїнських і обласних газет, телевізійних новин, інтернет-порталах факту проведення акції, а також на основі – фіксації у повідомленнях ЗМІ кількості її учасників, місця проведення, наявності спеціальної організуючої ланки для координації дій учасників (актора, який під час акції уможливило рух маси громадян у межах чітко визначеної території). Дослідження здійснювалося методом івент- і контент-аналізу, за результатами якого було виявлено низку політичних кампаній, у рамках яких відбулися акції за масовою участю громадян.

1. Кампанії, спрямовані на захист соціальних гарантій і економічних свобод через діалог з органами влади

У другій половині 1990-х років серед основних причин масових мітингів і страйків, що зумовлювали політичну участь різних верств і професійних груп українського населення (шахтарів, працівників промислових підприємств, військових, освітян), була заборгованість із заробітної плати та соціальних виплат. У 1997–1998 рр. масові пікети хвилями пройшли по обласних центрах й у столиці країни. Вимоги щодо погашення державними підприємствами заборгованості перед працівниками, адресовані місцевим органам виконавчої влади, уряду (Прем'єр-міністру і очільнику профільного міністерства), Президенту і парламенту, артикулювалися самоорганізованими страйковими комітетами, незалежними профспілковими організаціями. Досягнувши конкретних результатів у виконанні вимог (виплати заборгованості із зарплат), тимчасові лідери економічно «дискримінованих» професійних груп брали участь у виборчих кампаніях, стаючи уповноваженими представниками їх інтересів у центральних і місцевих органах державної влади.

Наприкінці 90-х років, незважаючи на активну популяризацію «продемократичними» партіями націоналістичних і ліберально-демократичних ідей, поширені серед населення настрої незадоволення гарантіями соціального захисту і прав на гідну оплату праці стали сприятливим ґрунтом для збільшення прихильників соціалізму, перетворивши популізм соціалістичного толку на ідеологічний тренд більшості виборчих кампаній.

Розгортання масових політичних кампаній на захист соціальних прав і гарантій окремих верств населення в Україні мало місце у 2011–2012 рр. Представники пільгових категорій населення – ліквідатори і постраждалі внаслідок аварії на ЧАЕС, ветерани Афганістану, діти війни, інваліди – виступили на захист соціальних пільг, які опинилися під загрозою внаслідок звуження обсягу бюджетного фінансування соціальних програм (ухвалення Закону «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», 2012 р.).

Масові заходи за участю чорнобильців, афганців і дітей війни тривали з вересня 2011 р. до жовтня 2012 р. «Пільговики» пікетували Верховну Раду України, КМУ, обласні державні адміністрації

і обласні управління Пенсійного фонду, вимагаючи скасування Закону «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», забезпечення виплати пенсій у повному обсязі. За час проведення кампанії відбулося декілька резонансних подій: 20 вересня 2011 р. пікетувальники змогли потрапити всередину будівлі Верховної Ради, звідки були виведені загонами «Беркут», 1 листопада 2011 р. зламали огорожувальний паркан біля Верховної Ради, після чого були відтіснені правоохоронцями від входу до будівлі, 27 листопада 2011 р. у наметовому містечку м. Донецька помер учасник акції протесту – Г. Конопльов. Паралельно з протестами у м. Київ масові акції відбулися в Донецьку, Луганську, Львові, Харкові. 30 вересня 2011 р. між урядом і ключовими учасниками протесту – Українською спілкою ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів), а також Всеукраїнською громадською організацією інвалідів «Союз Чорнобиль України» було підписано Меморандум про взаємодію і співробітництво. Окрім того, рішенням КМУ було створено дві Консультативні ради: з питань поліпшення соціального захисту ветеранів війни [2] і з питань поліпшення соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [3].

У першій декаді листопада 2011 р. розпочалася друга хвиля протесту: мітингувальники вимагали виконання положень Закону «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Вони пікетували обласні управління Пенсійного фонду, розгортали наметові містечка біля них, голодували. Акції проголошувалися безстроковими, хоча з другої половини грудня 2011 р. почали згасати. У середині грудня 2011 р. уряд звітував про виконання умов Меморандуму на 90% [4]. Разом з тим, упродовж січня, лютого, квітня, травня, вересня і жовтня 2012 р. у різних містах України відбулися «чорнобильські» акції протесту, але оскільки їх учасники не висували нових вимог до влади, то акції мали інерційний характер.

Зазначимо, що з боку політичних сил здійснювалися кроки для перехоплення ініціативи у громадських організацій щодо артикуляції вимог зазначених категорій населення, які завершувалися незначним піар-ефектом. Так, представниками ВО «Батьківщина», політичних партій «Громадянська позиція», «УДАР Віталія

Кличка» було здійснено неодноразові спроби встановити під час протесту «намети-громадські приймальні» для учасників акцій (рішенням суду ці партійні ініціативи були заборонені). Окрім того, як повідомляли ЗМІ, витрати на поховання Г. Конопльова взяло на себе ВО «Батьківщина» [5], а 29 листопада 2011 р. біля КМУ було проведено акцію «Проти вбивств мирних мітингувальників», у якій взяла участь громадська організація «Спільна справа» (очільник – О. Данилюк), що згідно із задекларованими нею цілями [6] не має відношення до захисту прав чорнобильців.

На захист інших загальноукраїнських цінностей – економічної свободи і прав на підприємницьку діяльність – виступили представники малого і середнього бізнесу. Реакцію підприємців у вигляді багатотисячної акції протесту на центральній площі країни спричинило прийняття у 2010 р. Податкового кодексу України. Упродовж протесту, який у пресі дістав назву «податковий майдан», артикулювалися три ключові вимоги: накладання вето на Податковий Кодекс України, відставка уряду і призначення виборів Верховної Ради на березень 2011 р.

Акції проходили з 22 листопада до 3 грудня 2010 р. в обласних центрах країни і м. Києві. Внаслідок переговорів між учасниками «податкового майдану» і органами влади були занесені зміни у Податковий Кодекс України, створено Координаційну раду малого та середнього бізнесу при Кабінеті Міністрів України (КМУ), до складу громадських рад і колегій органів виконавчої влади були включені представники малого та середнього бізнесу [7]. 1 грудня 2010 р. уряд та підприємці підписали Меморандум щодо узгодження спільних дій щодо податкового кодексу [8] і представники підприємців увійшли до складу ради при КМУ [9].

Тим не менш, учасникам протестних акцій не вдалося здійснити радикальні зміни у державній податковій політиці, про що свідчить продовження акцій протесту підприємців після переговорів з урядом. Не всі учасники акцій визнали результати переговорів [10]. Активісти, які не увійшли до Координаційної ради при КМУ, у березні 2011 р. спільно з опозиційними політичними силами організували автомобільний марш-протест Україною (21 березня 2011 р. дві автоколонни виїхали з м. Луганська і Львова, рухалися містами країни до Києва, де 25 березня 2011 р. на Європейській

площі за участю Н. Королевської відбувся протестний мітинг «Повернемо собі Україну!»), взяли участь у мітингу опозиційних політичних сил на День Незалежності в м. Києві (24 серпня 2011 р.), провели «Марш порожніх гаманців» на знак протесту проти «зубожіння українського народу» (жовтень, 2011 р.).

Організовані представниками підприємницької верстви населення масові заходи мали політичний і рекламний характер, метою яких було створення низки інформаційних приводів для привернення уваги до потреб підприємців, а результатом – появу нових політично активних громадських рухів і об'єднань, що виражають інтереси українських підприємців (Асамблея громадських організацій малого і середнього бізнесу, Всеукраїнське об'єднання громадських організацій малого і середнього бізнесу «Фортеця», Федерація профспілок працівників малого і середнього підприємництва України та інші).

2. Масові політичні акції під час виборчих кампаній

Окрім масових «зустрічей з виборцями» і масових зібрань на партійні з'їзди, які є невід'ємною складовою виборчої кампанії будь-якої української політичної сили, можна виокремити декілька типів масових акцій, що стали складовою різних політичних кампаній, проведених партіями в рамках виборів до органів державної влади:

По-перше, масові акції, що проводилися партіями на різних фазах виборчої кампанії і були спрямовані на створення інформаційного приводу щодо «досягнень» «важливих» рішень і «знакових» подій для політичної сили. Наприклад, 22 січня 2012 р. у м. Києві ВО «Батьківщина», «Фронт Змін», ВО «Свобода» та інші опозиційні політичні партії провели спільний мітинг, на якому оприлюднили підписання угоди «Про спільні дії Об'єднаної опозиції України», упродовж серпня 2012 р. ПАРТІЯ РЕГІОНІВ організувала низку мітингів у східних областях країни на підтримку мовної політики і соціальних ініціатив Президента В. Януковича та інше.

У рамках зазначеного типу масових акцій окремо виділимо громадсько-політичний протест, що у червні–липні 2012 р. супроводжував ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики» (від 3 липня 2012 р.). У протесті взяла участь низка

громадських організацій і політичних партій (Об'єднана опозиція «Батьківщина», ВО «Свобода», «УДАР Віталія Кличка»). Кампанія проти «мовного закону» розпочалася у травні 2012 р. із зали засідань Верховної Ради, де під час його ухвалення у першому читанні між депутатами розпочалася бійка [11]. Ескалація протесту відбулася у липні 2012 р., під час проведення вуличних акцій протесту біля Українського дому. У липні 2012 р. протестувальники вимагали вето Закону «Про засади державної мовної політики», у серпні 2012 р. – імпічмент Президенту. Резонансними подіями акції стали сутички між протестувальниками і спецзагонами «Беркут», голодування учасників акцій. Зазначимо, що ВО «Свобода», «УДАР Віталія Кличка» проводили окремі регіональні кампанії мовних протестів. Зокрема, у серпні 2012 р. ВО «Свобода» мобілізувала своїх прихильників на проведення всеукраїнської акції протесту проти визнання закону на рівні органів місцевого самоврядування. Акції виявилися результативними у трьох західних областях України (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська обласні ради не визнали закон), у решті областей країни закон був підтриманий органами місцевого самоврядування. Спроби каналізувати політичну напругу щодо Закону «Про засади державної мовної політики» позитивно відобразилися на рейтингах зазначених політичних сил.

По-друге, масові акції, спрямовані на захист або опротестування результатів виборів. Зокрема, упродовж 22–27 листопада 2004 р. у Києві, Донецьку, Харкові, Севастополі, Кіровограді, Луганську, Одесі, Севастополі відбулися масові мітинги *на захист результатів голосування* за кандидата у президенти В. Януковича. Прикладами акцій *за опротестування результатів* виборів стали масові мітинги упродовж 22–27 листопада 2004 р. у Києві, західних і центральних областях країни на підтримку кандидата у Президенти В. Ющенка. Зазначимо, що акція на підтримку В. Ющенка розпочалася з організації коаліцією політичних сил «Сила народу» паралельного підрахунку голосів. Результати «національного екзит-полу» оприлюднювалися на масовому зібранні на Майдані Незалежності (де було розгорнуто наметове містечко). Після оприлюднення офіційних результатів голосування стартувала всеукраїнська акція протесту проти фальсифікації підрахунку

голосів. 22–23 листопада 2004 р. в Ужгороді, Вінниці, Житомирі, Черкасах, Чернівцях, Полтаві, Сумах, Рівному, Одесі, Миколаєві, Тернополі, Херсоні, Хмельницькому, Дніпропетровську, Кіровограді, Запоріжжі, Львові, Луцьку відбулися масові мітинги, під час яких учасники акцій пікетували обласні державні адміністрації, управління внутрішніх справ та інші політико-адміністративні установи. 24–25 листопада 2004 р. кількість учасників акцій на Майдані Незалежності значно збільшилася за рахунок прибуття учасників акцій з інших міст України. Унаслідок акцій 27 листопада 2004 р. Верховна Рада України визнала результати другого туру виборів недійсними, а 4 грудня 2004 р. ЦВК призначила дату повторного голосування.

Окрім того, практика опротестування результатів голосів за масової участі населення мало місце після дня голосування на парламентських виборах 2012 р. У першій декаді листопада 2012 р. процес підрахунку голосів виборців супроводжувався мітингом прихильників ВО «Свобода», «УДАРу Віталія Кличка», ВО «Батьківщина» біля ЦВК [12]. Учасники акції вимагали чесного підрахунку голосів. Компромісом між мітингувальниками і ЦВК стало прийняття 5 листопада постанови про неможливість встановити результати виборів на 5 одномандатних округах і необхідність проведення перевиборів у п'яти проблемних округах [13].

По-третє, масові політичні акції, спрямовані на формування політичної ідентичності виборців¹. В Україні масові урочисті мітинги організуються партіями переважно у такі святкові дні, як: День Незалежності, День солідарності трудящих, День Перемоги, День Соборності, окремими політичними силами – у День свободи (22 листопада) і День створення УПА (14 жовтня). Зазначимо – під час виборчих кампаній свята стають додатковим приводом для комунікації політичних сил з електоратом, тому нерідко в один день на території одного міста може відбуватися декілька урочистих мітингів, організованих різними політичними силами (найчастіше це День Незалежності). Так, у 2011 р. на День

¹ Демонстрація політичним лідером поваги до історичних подій і постатей сприяє формуванню відчуття політичної ідентичності громадян (через актуалізацію елементів історичної пам'яті), що здатне модифікувати їх поведінку у відповідному політичним цілям напрямі.

Соборності у м. Києві одночасно проходили мітинги партій «Фронт Змін», «За Україну!», УРП, «Собор» (місто проведення – Контрактова площа), ВО «Батьківщина» (Софійська площа) і ПАРТІЇ РЕГІОНІВ (Палац культури «Україна»); під час виборчої кампанії 2012 р. на День Незалежності (24 серпня 2012 р.) ВО «Свобода» провело урочисту ходу у вишиванках одночасно в 17 обласних центрах країни. Окрім того, в Україні склалася практика проведення масових «контрзібрань» – проведення в одному місці в один і той самий час мітингів ідеологічно полярних політичних сил. Так, наприкінці 1990-х рр. основними учасниками контрзібрань були, з одного боку, КПУ, СПУ, з іншого – НРУ, у 2009–2012 рр. – праву ідеологічну «нішу» у протистоянні зайняла ВО «Свобода». Масові урочисті заходи за участю радикально налаштованих політичних партій неодноразово мали тенденцію до переростання у конфліктне протистояння між прихильниками партій (наприклад, святкування дня створення УПА, а також Дня Перемоги – у 2011 р. у Львові, у 2013 р. – у Тернополі).

3. Кампанії, спрямовані на дискредитацію політичного суб'єкта

Акції, що відбулися з листопада 2000 до березня 2001 рр. в Україні і всіх обласних центрах у рамках політичної кампанії «Україна без Кучми!» проходили у форматі мітингів, які не відрізнялися значною масовістю, хоча сама кампанія мала потужний суспільний резонанс. Координацію акцій здійснював Форум національного порятунку, до якого увійшли такі політичні партії, як СПУ, ВО «Батьківщина», «Наша Україна», УРП, НРУ та інші «опозиційні» до провладних політичних сил часів президенства Л. Кучми партії і політики. Метою діяльності Форуму визначалося усунення від влади Л. Кучми. Ключовими подіями кампанії були: «касетний скандал» – оприлюднення О. Морозом «плівок Мельниченка» (28 листопада 2000 р.); всеукраїнська акція протесту, ескаляція якої відбулася 9 березня 2001 р., коли під час протесту біля Адміністрації Президента мало місце зіткнення протестувальників із міліцією і проти учасників протесту було використано сльозогінний газ. У більшості обласних центрів країни, де проводилися протести, були розгорнуті наметові містечка, а під час акцій поширювалася інформація про підготовку всеукраїнського

референдуму з питання дострокового припинення президентських повноважень Л. Кучми.

У рамках кампанії «Україна без Кучми!» 16 вересня 2002 р. до другої річниці смерті журналіста Г. Гонгадзе у Києві, Львові, Одесі та інших великих містах України була проведена акція «Повстань, Україно!». Результатом кампанії стала дискредитація іміджу Президента Л. Кучми. За даними Центру Разумкова підтримка його діяльності на кінець 2002 р., порівняно з 2000 р., зменшилася майже утричі (з 22,6% у квітні 2000 р. до 7,6% у грудні 2002 р.) [14].

Розпочата у березні 2007 р. кампанія щодо розпуску Верховної Ради України здійснювалася за масової участі громадян, ідеологічно поляризованих подіями «помаранчевої революції». За ініціативи ВО «Батьківщина» і «Народного Союзу Наша Україна» було створено Комітет національного порятунку, який координував рух своїх прихильників з регіонів до столиці. Паралельно з діями Комітету національного порятунку партії, що увійшли до складу парламентської коаліції (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, КПУ, СПУ), мобілізували своїх прихильників на участь у масовому мітингу на підтримку коаліції. Як наслідок, у Києві утворилося два «майдани»: наметові містечка були розгорнуті на майдані Незалежності і Європейській площі. Мобілізація громадян на участь у масовому заході стала фактором дострокового припинення повноважень Верховної Ради України V скликання, дискредитації спікера парламенту (О. Мороза) і очолюваної ним політичної партії (СПУ, яка після 2007 р., беручи участь у виборчих кампаніях, перетворилася на «аутсайдера» української політики).

У грудні 2011 р. і липні 2012 р. за ініціативи опозиційних політичних партій («Фронту Змін», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода») було проведено всеукраїнську акцію «Україна проти Януковича!». Учасники акцій (прихильники партій з різних регіонів країни) у грудні 2011 р. виступили проти узурпації влади В. Януковичем [15], економічної і соціальної політики уряду, у липні – за відставку В. Януковича і проти мовної політики уряду.

Весною 2013 р. ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», партії «УДАР Віталія Кличка» організували всеукраїнську акцію «Вставай, Україно!», вимагаючи відставки Президента, проведення

позачергових виборів до Верховної Ради, виборів мера Києва, звільнення экс-прем'єра Ю. Тимошенко, припинення політичних репресій, відміни пенсійної, освітньої, медичної реформ, дотримання принципів демократії, прав і свобод людини.

З березня по травень 2013 р. протестні мітинги відбулися у Миколаєві, Донецьку, Вінниці, Львові, Тернополі, Ужгороді та інших обласних центрах країни [16]. Кульмінаційний момент протесту можна було спостерігати 18 травня 2013 р. (на День Європи): під час масового мітингу опозиції і контрмітингу ПАРТІЇ РЕГІОНІВ «В Європу – без фашистів!» у столиці країни. Акції протестів супроводжувалися сутичками мітингувальників з охоронцями громадського порядку [17]. Після травневого мітингу опозиційні політичні сили продовжили кампанію у регіонах України.

Таким чином, розглянуті у межах різних політичних кампаній масові акції мали протестний характер, що спричинено конфліктом інтересів на тлі використання державних ресурсів для забезпечення соціальних, економічних, політичних (у плані забезпечення конституційних прав і свобод) і культурних потреб українського населення. «Больовими точками» українського суспільства у користуванні «суспільними благами» стали утиск прав на працю і соціальний захист, обмеження економічних і політичних свобод. Разом з тим, артикульовані під час масових мітингів, пікетів і демонстрацій вимоги задовольнялися і акції могли досягти поставленої мети у тому разі, якщо політикам і громадським активістам вдавалося точно визначити й відобразити в ідеологічних гаслах збіг політичних і життєво важливих для конкретних верств населення потреб (протести «чорнобильців і афганців», «податковий майдан»). У переважній більшості випадків масових акцій мобілізація громадян на участь було спрямовано переважно на демонстрацію авторитету і політичної ваги політичних сил.

1. Lichbach M. The Rebel's Dilemma: An Evaluation of Collective Action / M. Lichbach/ International Terrorism: Political Implications, 1991.

2. Постанова КМУ № 1078 від 26 жовтня 2011 р. «Про утворення Консультативної ради з питань поліпшення соціального захисту ветеранів війни» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1078-2011-%D0%BF>

3. Постанова КМУ № 1112 від 26 жовтня 2011 р. «Про утворення Консультативної ради з питань поліпшення соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1112-2011-%D0%BF>

4. «Союз Чорнобиль України»: Меморандум між Урядом і чорнобильцями вже виконано на 90 відсотків. – 17 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу - http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244796_971

5. Соратники Тимошенко взяли на себе всі витрати на поховання однопартійця-чорнобильця. – 28 листопада 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/36370>

6. Маніфест-петиція громадського руху «Спільна справа» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.spilnasprava.com/wp/?page_id=494

7. Глава держави заветував Податковий кодекс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/18833.html>

8. Уряд та підприємці підписали Меморандум з узгодження спільних дій щодо Податкового кодексу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=243876474

9. Постанова КМУ від 22 грудня 2010 р. «Про затвердження Положення про Координаційну раду з питань розвитку малого та середнього підприємництва та її складу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1210-2010-%D0%BF>

10. Під зрадницьким Меморандумом наразі є 7 підписів псевдолідерів підприємців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mistovoli.org/pid-zradnickim-memorandumom-vzhe-7-pidpisiv-psevdolideriv-pidpriyemciv/>

11. Сутички через законопроект про основи державної мовної політики – «5 канал». – 25 травня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=ueykcbtxoC4>

12. Мітинг біля ЦВК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=0C1QSW0L9Kw>, а також: <http://www.youtube.com/watch?v=5ONUfy5PUdM> і <http://www.youtube.com/watch?v=x1SYa1IKP9s>

13. Постанова ЦВК №1931 від 5 листопада 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/acts/ShowCard?id=33403&what=0>

14. Соціологічні опитування Центру Разумкова: Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67

15. «Україна проти Януковича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=UqQRt5fnHo0>, а також – <https://www.youtube.com/watch?v=zvtjgAgrxXw>

16. Акція «Вставай, Україно!» // Тег «Український тиждень» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/u-mikolayevi-v-chetver-vidbudetsya-akciya-opoziciji-vstavay-ukrayino-123517_.html

17. Акція 18 травня «Вставай, Україно!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=AiGiLBlzO4k>